

Muhammed'den Önce ve Sonra

Birinci Binyıla Yeni Bir Bakış

Garth Fowden

Çeviren: Abdurrahman Aydın

Bu kitabın yayın hakkı PHOENİX YAYINEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayıncısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

Muhammed'den Önce ve Sonra
Birinci Binyıla Yeni Bir Bakış
Garth Fowden

Orijinal Künye: Before and After Muhammad: The First Millenium Refocused,
Princeton University Press. 2014.

Çeviren: Abdurrahman Aydın

Editör: İsmail Yılmaz

Kapak ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak

© Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.

Temmuz 2019, Ankara

ISBN: 978-605-9801-99-7

Phoenix Yayınevi-Ünal Sevindik

Yayıncı Sertifika No: 11003

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

e-posta: info@phoenixkitap.com

<http://www.phoenixyayinevi.com>

Baskı:

Tarcan Matbaacılık Yayın. San.

Sertifika No: 25744

İvedik köy mah. İvedik cad. No: 417/ A

Yenimahalle/ANKARA Tel: (0312) 384 34 35

Dağıtım:

Siyasal Kitabevi

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

<http://www.siyasalkitap.com>

Muhammed'den Önce ve Sonra

Birinci Binyıla Yeni Bir Bakış

Garth Fowden

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	7
TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ	11
1. İSLAM'I DERCETMEK	13
Batı ve Diğerleri.....	13
Edward Gibbon	21
İslam ve Geç Antikçağ	28
Özet.....	37
2. ZAMAN: GEÇ ANTİK DÖNEMİN ÖTESİNDE	41
Geç Antik Dönem İncelemelerinin Kökleri.....	41
Burckhardt'tan Strzygowski'ye	50
Doğu ve İslam: Viyana'dan Bakışlar.....	60
Pirenne'den Günümüze.....	72
3.YENİ BİR DÖNEMSELLEŞTİRME: BİRİNCİ BİNYIL.....	93
Dönüşüme Karşı Çöküş	93
Olgunlaşmalar	100
Tektanrı Tarih yazımı.....	118
Birinci Binyıl İçin ve Ona Karşı.....	141
4.MEKÂN: DOĞUYA DOĞRU BİR KAYMA	157
Akdeniz'i Keşfetmek	157
Doğuyu Keşfetmek.....	164
İmparatorluklar ve Ortaklaşlık-Alanları	172
Dağ Arenası	192
5. YORUM KÜLTÜRLERİ 1: ARİSTOTELEŞÇİLİK	209
Yunan Aristotelesçiliği.....	213
Hıristiyan Polemiği.....	224
Latince, Ermenice ve Süryanicede Aristoteles.....	228
İskenderiye'den Bağdat'a.....	241
Arap Aristotelesçiliği	252

6. YORUM KÜLTÜRLERİ 2: HUKUK ve DİN.....	269
Roma Hukuku	272
Rabbinik Yahudilik	284
Patristik Hıristiyanlık	297
İslam	310
7. 1000 CİVARINA BAKIŞLAR: TUS, BASRA, BAĞDAT, PİSA	325
Tus/İran.....	327
Basra/Ansiklopedizm.....	335
Bağdat/Rasyonalite	339
Pisa/Latin Batı	348
DAHA İLERİ ARAŞTIRMALARDAN BEKLENTİLER	359
DİZİN.....	368

TEŞEKKÜR

Muhammed'den Önce ve Sonra başlıklı bu yeni kitabım, *Empire to Commonwealth* (İmparatorluktan Ortaklaşık Alanına, 1993) başlıklı kitabımda başladığım, Arsak ve Sasani İrani'nı, Roma'yı ve Halifeliği tek bir çerçeve içinde görme girişimimi biraz daha geliştiriyor. O zamandan sonra, erken dönem Halifeliği, *Kusayr Amra* (2004) başlıklı kitabımda Halifeliğin maddi kültürü yoluyla ve henüz tamamlamadığım diğer kitabım *Rational Islam and the reinvention of Aristotle*'da (Rasyonel İslam ve Aristoteles'in Yeniden İcadı) felsefe (özellikle de Plotinus'un Arapçadaki yeri) aracılığıyla yaklaşmayı denedim. *Muhammed'den Önce ve Sonra*, coğrafi çerçeveye ilgili belirlemeleri dışında *Empire to Commonwealth* kitabıyla pek örtüşmüyor ama *Rational Islam* başlıklı çalışmam bu metni çok besledi. Elinizdeki kitap yeni bir tarihsel dönemselleştirmenin taslağını sunuyor ve kitabın son iki bölümünde bu dönemselleştirme şematik olarak da örneklendiriliyor. Bu yeni dönemselleştirmenin pratik kanıtlarını *The First Millennium: From Augustus to Avicenna* (Birinci Binyıl: Augustinus'tan İbn Sina'ya) başlıklı daha kapsamlı bir çalışmada ilerleyen zamanlarda sunmayı tasarlıyorum.

Aksi belirtilmediği sürece bütün tarihler Miladi Takvim esasına göre düzenlendi ve notlarda listelenen çeviriler de İngilizceye yapılmış çeviriler. Kitaba bir kaynakça koymadım. Bütün referanslar metin içinde belirdikleri ilk yerde tam kün-

yeleriyle verildiler ve ardından kısaltmalar kullanmayı tercih ettim. Kısaltmalara başvurduğum yerlerde de bu metin içinde ilk belirledikleri yeri, bölüm ve dipnot numaralarıyla birlikte belirttim (örneğin [2: 32]). 2. Bölümün bir alıntı olan epigrafı *Geç Antikçağı Yorumlamak: Post-Klasik Dünya Üzerine Denemeler* (ed. G. W. Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, Cambridge: Mass.: Belknap Press, Harvard Üniversitesi, 1999 – 2001, Harvard Yönetim Birliği) adlı kitabın yayıncısının izniyle buraya yeniden kondu. 5. Bölümdeki ilk epigraf Sebastian Brock'un "Antagonizmadan Asimilasyona: Yunanca Öğrenime Yönelik Süryani Tutumları" başlıklı yazısından; 1982, Dumbarton Oaks Araştırma Kütüphanesi ve Koleksiyonu, Harvard Mütavelli Heyeti. İlk olarak *East of Byzantium: Syria and Armenia in the formative period* (Bizans'ın Doğusu: Oluşum Döneminde Suriye ve Ermenistan) başlıklı kitapta (ed. Nina G. Garsoian, Thomas F. Mathews, Robert W. Thomson) yayınlanmıştır.

Benim Birinci Binyıl projeme en başından itibaren gösterdiği ilgi ve sergilediği teşvik edici tutum nedeniyle Johann Arnason'a, "Geç Antikçağın Ötesinde" başlıklı üç oturumlu bir dersi vermek üzere beni Nisan 2009'da Pisa'ya, Scuola Normale Superiore'ye davet eden Glenn Most'a teşekkür etmek istiyorum. Bunları kısa bir kitaba dönüştürmemi öneren Princeton Üniversitesi Yayınevi'nden Rob Tempio oldu. İlk taslağı 2009 Ağustos'unda Katounia, Limni'de, Euboea (Egriboz) Körfezindeki çam ormanlarında –Dimitri Obolensky *The Byzantine Commonwealth* (Bizans Ortaklaşlık Alanı) başlıklı kitabını kırk yıl önce burada yazmıştı; yine Philip Sherrad da 1995'teki zamansız ölümüne dek çalışmalarını burada sürdürmüştü– üç haftalık yoğun bir çalışmayla yazdım. Denise Sherrard'a âlicenaplığı ve konukseverliği için minnettarım.

Bunun dışında, *Muhammed'den Önce ve Sonra*, Atina'daki Ulusal Araştırma Vakfı'na bağlı Tarih Araştırmaları Enstitüsü'ndeki Yunan ve Roma Antikçağı Bölümü tarafından oluşturulan eşsiz ve oldukça faydalı bir ortamda tasarlandı ve yazıldı. Özellikle Anna Mihalidou'nun (Müdür Vekili) ve Ha-

rikleia Papageorgiadou'nun (Bölüm Başkanı) Yunanistan'da yaşanan ekonomik krizden meslektaşlarını koruyabilmek için harcadıkları olağanüstü çaba ve zaman sayesinde mümkün oldu bunlar. Elinizdeki kitap, Wissenschaftskolleg zu Berlin'de konuk akademisyen olma şerefine eriştiğim ve Yunanistan'da erişilmesi mümkün olmayan pek çok yayına erişme şansını yakaladığım 2012-2013 kış döneminde tamamlandı.

Kitabın tamamını ya da kimi kısımlarını okuyan ya da metnin ortaya çıkışında çeşitli biçimlerde katkılarını sunmuş olan şu isimler de özel bir teşekkürü hak ediyorlar: Nadia Ali, Aziz al-Azmeh, Kamal Boullata, Hariclia Brecolaki, Peter Brown, Elizabeth Key Fowden, Luca Giuliani, Anthony Kaldelis, Myrto Malouta ve Walter Pohl. Ayrıca 2011 yılının Mayıs ayında Helsinki Üniversitesi'nde *Muhammed'den Önce ve Sonra'yı* ve Birinci Binyıl Projesini tartışmak amacıyla yapılan "Avrupa'nın Kuruluşu Miti: Avrupa'nın Başlangıcının Eleştirel Bir Değerlendirmesi ve Görelileştirilmesi" başlıklı toplantıyı düzenleyenlere (Johann Arnason, Bo Strath) ve bu toplantıda hazır bulunanlara da müteşekkirim.

Son olarak, Yunanistan'daki ekonomik krizin sarstığı üç buçuk yıllık son derece zor bir dönemden ve geçici bir ayrılıktan geçtiğimiz sırada sergiledikleri güler yüzlülük ve dayanışmacılık nedeniyle Elizabeth'e ve Gabriel'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Wissenschaftskolleg zu Berlin
30 Ocak 2013

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

İlk kez 2014'te yayımlanan *Muhammed'den Önce ve Sonra*, üç büyük soruna duyduğum ilginin bir ürünüdür. İslam'ın içine doğduğu ve ilk dört yüzyılı boyunca içinde geliştiği ortamla ilişkisi neydi? Geç Antik Çağ'ın sonunun daha geniş tarihini bu ilişkinin ışığında yeniden değerlendirmeye gereksinimimiz var mıdır? Avrupa ile başka yerlerde, Müslüman dünyanın insan deneyimine, düşüncesine ve kültürüne katkıları konusunda daha duygudaş bir yaklaşım geliştirmek ve böyle bir yaklaşımı teşvik etmek mümkün müdür? Bu sorular, geç Antik Çağ ve daha genel olarak da MS Birinci Binyıl boyunca Doğu Akdeniz'in ve Güneybatı Asya'nın tarihine ömrüm boyunca duyduğum ilginin içinde geliştiler. Aynı zamanda bu sorular, Müslüman dünya ile "Batı" arasındaki ilişkilerin son birkaç on yıl içinde girdiği olumsuz durum –elbette karşılıklı anlayışsızlık ve düşmanlığın, sömürgeci istismarın, Siyonist yerleşimciliğin vs. daha uzun bir tarihten oluşan bir arka plana karşı– konusundaki kaygılarımı da yansıtıyorlar.

Elinizdeki çalışma, belirli tanım, yöntem ve dönemselleştirme sorunlarını çözmek amacıyla düzenlendi ve bu çalışmada geliştirilen çözümler *Augustus'tan İbn Sina'ya: Birinci Binyılın Avrasyası'nın ve İslam'ın Oluşumu* adını taşıyan daha genel bir Birinci Binyıl tarihi yapıtının hazırlığı durumundadırlar. Bu proje hâlihazırda üzerinde çalışılan bir projedir, fakat tamamlanması birkaç yılı bulacaktır. Bu Türkçe çeviri, bu işlerin

olduđu bir sırada Dr. Abdurrahman Aydın'ın giriřimleri sayesinde gerçekleřti. Kiřisel ve mesleki bakımdan oldukça olumsuz kořullar altında özverili çalıřması ve bu sayede dūřüncelerimin Tūrke konuřulan dūnyada dolařıma girmesine olanak sađlaması nedeniyle kendisine derin bir minnettarlık duyuyorum.

*Garth Fowden,
Limni, Euboia
1 Ağustos 2018*

DAHA İLERİ ARAŞTIRMALARDAN BEKLENTİLER

1. Bölüm

Cambridge History of Islam (1970) –*Cambridge İslam Tarihi*– adlı eserin başlangıç bölümüyle, ardılı olan *New Cambridge History of Islam* (2010) –*Yeni Cambridge İslam Tarihi*– adlı eserin başlangıç bölümünü karşılaştırdığımızda, Avrupa ve Amerika İslam Bilimciliğinin geç Antik Çağ’ın yükselişini artık tanımaya ve yedinci yüzyıl Arap fetihleri ile İslam’ın doğuşunu Arabistan’da ve çevresinde mevcut olan İran-Roma rekabetini arka plana yerleştirerek incelemeye başladığını görüyoruz – ayrıca bölgenin dinsel geleneklerinin, Mazdekiliğin, Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın da hem ayrı ayrı hem de karşılıklı etkileşim içerisindeki gelişimlerini de eklemeli buna. Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisinin *Corpus Coranicum* projesi ve hususi olarak da Angelika Neuwirth’in *Der Koran als Text der Spätantike: Ein europäischer Zugang* (Berlin, 2010) adlı çalışması, bu kavrayış biçimini Kur’an incelemelerine ve Kur’an’ın rabbinik ve patristik öncellerine uygulamaktadır. Geç Antik Çağ ve İslam’ın her ikisi de eskiden içinde çalışılmakta oldukları karşılıklı yalıtılmışlık durumunun içinden çıkıp gelmektedir. Bu da araştırmayı, Orta Farsça, Yunanca ya da Arapça çalışıp da çoğunlukla yedinci yüzyıl öncesi veya sonrası olay-

lara yoğunlaşan araştırmacıların bağımsız bir biçimde ve karşılıklılığın pek de farkında olmadan devreye soktuklarından çok daha zorlu bir hale getirmektedir. Fakat bu zorluğun yakın dönemli bir neticesi için bkz. Parvaneh Pourshariati, *Decline and fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran* (2008) [*Sasani İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü: Sasani-Part Konfederasyonu ve İran'ın Araplar Tarafından Fethi*]. Bu çalışma, yedinci yüzyıl boyunca toplumsal yapılarıdaki süreklilikleri incelemek için İslami dönemin hem Arapça hem de Farsça kaynaklarını kullanarak, pek az belgelenmiş olan Sasanilerin İranı konusundaki görüşlerimizi gözden geçirerek düzeltmektedir.

Hem uzam hem de zaman bakımından oldukça engin olan bu ufuklar daha 1780'lerde Edward Gibbon tarafından gözden geçirilmişti. Beşinci yüzyıldaki gerileyişi ve Tiber kıyısındaki Eski Roma'nın çöküşünü anlattıktan sonra, Gibbon, öngörülmesi mümkün olmayan iki karar verdi: İlk Papalığın ve Hıristiyan Cermen İmparatorluğu'nun tanınmış hikâyesini yeniden sayıp dökmek yerine Boğaziçi'ndeki Yeni Roma'nın yazgısını takip etmek ve ikinci olarak da Romalıların yedinci yüzyılda Araplar karşısındaki mağlubiyetlerinin dikkatini Halifeliğe ve İslam'a, ardından da Osmanlı İmparatorluğu'na kadarki ardıl Müslüman imparatorluklarına yöneltmesine müsaade etmek. Şaşırtıcı bir biçimde, hem Muhammed hakkında hem de Kur'an hakkında olumlu bir değerlendirme kaleme almıştı. Gibbon'ın başyapıtının bu sonraki kısmı dikkati çekecek ölçüde az okunmuş ya da az takdir edilmiştir; Gibbon'ın düşünce dünyasına yönelik anıtsal eseri *Barbarism and Religion*'da [*Barbarlık ve Din*] John Pocock'un durumu bile böyledir. *Gerileyiş ve Çöküş*'te İslam'ın ele alınışının kaynakları, amacı ve yankıları ciddi bir incelemeyi gerektirmektedir.

2. Bölüm

Pourshariati'nin eserinin yanı sıra, Sasanileri daha geniş resmin içine yerleştirme yönündeki bir başka büyük girişim de

Matthew Canepa'nın *The two eyes of the earth: Art and ritual of kingship between Rome and Sasanian Iran* (Berkeley, 2009) [*Yer-yüzünün İki Gözü: Roma ve Sasani İran'ı Arasında Sanat ve Krallık Ritüeli*] adlı eseridir. Bu metin, üçüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar Sasani sanatının Doğu Roma üzerindeki etkilerini ve sanatsal motifler ile stillerin aktarılmasını sağlayan mekanizmaları –ticari, diplomatik ve askeri– incelemektedir. Bu iki İslam öncesi imparatorluk arasında mevcut olan sanatsal çarpaz dölleme halinin gittikçe daha çok farkına varılması, özellikle Emevi sanatının fazlasıyla çeşitli kökenleri konusunda daha iyi bir kavrayış için İslam sanatı tarihçilerine bir hayli katkı sunmaktadır. *Qusayr 'Amra* (2004) adlı kitabımın 10. Bölümünde Emevi stili üzerine benim kendi tartışmam, bu stilin Romalı ve İranlı öncellerini birbirinden bir hayli ayrı çizgiler olarak ele alıyor ve Canepa'nın betimlediği karşılıklı etkileşimleri yetersiz bir biçimde hesaba katıyordu.

2. Bölümde de öne sürdüğüm gibi, geç Antik Çağ ile erken dönem İslam çalışmaları arasında temaslar kurma işinde sanat tarihçileri öncü bir rol oynamışlardır. Yine de sanata ve mimariye yönelik kültürel, entelektüel ve edebi yaklaşımlar ile biçimcilik arasındaki gerilimleri anlamak da önemlidir. Biçimci tarafın önde gelen figürlerinden biri Josef Strzygowski'dir ve onunla meşguliyetim onun çelişkili kariyerini ve düşüncesini ne kadar az anladığımızı fark etmeme yol açtı. Strzygowski'nin irksal teorilerinin reddi, sanat tarihi yazıcılığı konusunda aşırı zararlı bir “*damnatio memoriae*” [Hatıranın Lanetlenmesi] durumuna neden olmuştur. Bunun dağılmakta olduğu yönünde emareler vardır ve bu da cesur bir araştırmacıya oldukça anlamlı bir fırsat sunmaktadır.

Strzygowski'nin Doğulu geleneklerin canlılığını aydınlatması, geç Antik Çağ üzerine Roma-merkezli algılara hâkim olan ‘çöküş’ü sorgu altına aldı. Hiç kuşkusuz burada Gibbon'ın etkilerini görüyoruz – fakat Gibbon'ın Müslüman dünyayı gerileyişin terimleriyle çok az ele alıyor olması okuru çarpıyor da. Selçukluların görkeminin ve Osmanlıların da

kendilerini “yeni ve antik Roma’nın andaçlarıyla” (68: 3.976) bezemek yönündeki tutkularının ortasında Abbasilerin sönmülenmesi unutulmuştur. Yine de bunu izleyen Avrupa menşeli İslam tarihlerinde gerileyiş baskın temadır ve ancak şimdilerde bu sorgulanmaya başlanmıştır. Klasik İslam’ı bir Altın Çağ haline getirerek “düzenleme” ve ardından da onun tarihinin bir sonraki binyılını yazma alışkanlığı, beraberinde, şimdiye kadar olduğundan daha sistematik ve keskin bir ortaya koyma yerine açıkça politik bir alt-metni getirmektedir (Edward Said’de bile böyledir bu).

3. Bölüm

Birinci Binyılla ilgili argümanımı geliştirirken, bu dönemselleştirmenin ya da en azından böylesi bir dönemin bir araya getirilebilir öğelerinin, söz konusu edilen yüzyıllarda yaşamış pek çok tektanrıci tarihçide de örtük olarak bulunduğunu gösteriyorum. Bu Hıristiyan ve Müslüman yazarlar arasında en az bilineni, Arapça ve Süryanice yazan ve Birinci Binyılı – Adem’den başlayan bir tarihin doruğu olarak görse de – İran’a, Roma’ya ve Halifelğe dönük bir ilgiyle kaplayan Nisibisli Elias’tır (öl. 1046). Ele aldığımız konunun bu olağandışı kuşbakışı görünümü, Bereketli Hilal’in tam kalbindeki bir piskopos olarak Müslümanlarla teolojik tartışmalara da girmiş olan Elias’a doğallayın çıkarmaktadır yolumuzu. Benim argümanlarım onunla birlikte, Süryani dünyasının jeo-stratejik merkeziliği ve yazınsal mirası etrafında örgütlenmeye başlanmaktadır. 4. Bölümde (coğrafi çerçeve) ve 5. Bölümde (Aristotelesçilik) daha detaylı bir biçimde geliştirilen bir yaklaşımdır bu. Elias üzerine bir monografi kuşkusuz bir ihtiyaç olarak dururken, Süryani-Arap Hıristiyan dünyasının İran’la, Roma’yla ve Arabistan’la çakişan ve Muhammed’den öncesini ve sonrasını ele alan geniş ölçekli sentetik bir muhasebe tarihsel perspektifimizde bir devrime yol açacaktır. Arapçadaki teolojik ve felsefi yazına yoğunlaşan *The Church in the shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the world of Islam* (2008) [Ca-

miinin Gölgesinde Kilise: İslam Dünyasında Hıristiyanlar ve Müslümanlar] ile Sidney Griffith bunun başlangıcını yaptı.

4. Bölüm

Süryani-Arap dünyasının rolüyle yakından ilgili bir sorun da kültürel ortaklaşalık alanı sorunudur, çünkü İran'ın ve Doğu Roma'nın nüfuz alanları hem burada hem de Kafkasya'da üst üste binmiştir. Kültürel bölgelerin bu çakışması ortaklaşalık alanı dediğim şeyi hem politik hem de kültürel bakımdan nasıl tanımlamak gerektiği biçiminde akut bir sorun çıkarmaktadır önümüze. Dimitri Obolensky'nin *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500–1453* (1971) [*Bizans Ortaklaşalık alanı: Doğu Avrupa 500-1453*] adlı kitabında popüler hale getirdiği ve benim *Empire to commonwealth* (1993) [*İmparatorluktan Ortaklaşalık alanına*] adlı kitabımdaki dördüncü yüzyıl ve sonrası Hıristiyan Doğu konusundaki görüşlerime gönderim yaparak geliştirdiği ortaklaşalık alanı terimi eleştirel bir çerçevede epeyce tartışıldı ve Ortodoks Doğu Avrupa ile Rusya'nın da tartışmaya dâhil edilmesi ve politik tabiiyete yönelik ortaklaşa bir inancın sorgulanması suretiyle bu terimin bir şekilde altı oyulmuş oldu (yukarıda gönderim yapmış olduğum J. Shepard ile C. Raffensperger'in çalışmalarına bakınız). Ayrıca Latin Batıyı Konstantinopolis'in kültürel bölgesinin bir uzantısı olarak mı yoksa bağımsız bir ortaklaşalık alanı olarak mı görmek gerektiği biçiminde bir soru da söz konusudur. İmparatorluğun karşılaştırmalı tarihlerinin revaçta olduğu günümüzde kültürel ortaklaşalık-alanları konusunda daha sistematik bir karşılaştırmaya gereksinim duyulmaktadır.

İran kültürel alanı Orta Asya'nın içlerine kadar uzanır ve Sasaniler de Doğu Roma'dan olduğu kadar step imparatorluklarından gelen tehlikelere karşı da hazır bulunmaya mecburdular. Orta Asya'daki nüfus hareketleri Batıda Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle de ilgiliydiler. Yine de Avrupalı ve Kuzey Amerikalı tarihçilerin Latin Avrupa'yı Antik Çağ'dan ayrıcalıklı bir çıkış ve modernliğin müjdecisi olarak ele alma

eğilimleri, genel tarihsel anlatı içerisinde Orta Asya'ya yönelik ciddi bir ilginin aleyhine çalışmaktadır. Elinizdeki kitap coğrafi gönderim çerçevesini kaydırarak, bu iki çevre bölgesinin, Orta Asya'nın ve Batı Avrupa'nın daha eşit ağırlıkta ele alınmasının gerekip gerekmediği sorusunu ortaya çıkarmaktadır.

5. Bölüm

Elinizdeki kitabın son üç bölümü, entelektüel ve tinsel geleneklerin daha uzun dönemlerden nasıl beslendiklerini ve bunları nasıl desteklediklerini betimlemektedir. 5. Bölümde Aristotelesçiliği aydınlatıyorum, çünkü geç Yunan düşüncesi içindeki Platoncu akım tarafından şimdikiye gölgelenmişti; ama bunun bir diğer nedeni de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam arasındaki ve bunların kendi içlerindeki polemiklerde *Organon*'un oldukça önemli bir rol oynamasıydı. İngilizceye çeviriler sayesinde Aristoteles üzerine İskenderiyelilerin yorumları artık kolaylıkla erişilebilir durumda ve hatta Paris'te ve Cardiff'te Süryani Aristotelesçiliği şimdilerde yoğun bir araştırmanın konusu haline gelmiş durumda. Yine de Birinci Binyıl Aristotelesçiliğinin bütün bir tarihini kuşatmak yönünde ortak çalışmaya dayalı bir girişim bile söz konusu değil henüz – üstelik bu, yine de hikâyenin tamamını içermeyecektir, çünkü hem Arapçadan hem de Süryaniceden yapılan çeviriler on ikinci yüzyıldan itibaren Latin dünyasına da bir yeniden doğum sunmuştur. Ayrıca sözde-Aristoteles metinlerinden oluşan büyük ve etkili bir toplam da söz konusudur ki bunlar da bu anlatıya dâhil edilmelidir, çünkü bunları üretenlere ve okuyanlara göre bunlar Aristoteles'in idi ve bu hususta göze batır bir şekilde az soru soruluyordu.

Aristoteles'in Süryanice aracılığıyla Yunancadan Arapça'ya çevrilmesi fazlasıyla üzerinde durulmuş bir konu olsa da bu projenin Kur'an üzerine rasyonel düşüncülerle nasıl bir ilişkisinin olduğu konusu hala belirsizliğini korumaktadır – bu olgunun, en başından beri, en azından başlangıçta, Muhammed'in takipçilerine doğallayın gelmiş olduğu, Yunan

geleneğine hiçbir borcun söz konusu olmadığı düşünölmüştür. Elinizdeki kitap biraz da *Rasyonel İslam* üzerine daha eski ve yayımlanmamış bir kitaptan doğdu. Bu proje, en iyi, Arapça düşünce uzmanı biri tarafından sürdürülebilir. Bu arada Yemen'deki Zeydi kütüphaneleri ve St. Petersburg'daki iki Firkovich derlemesi Mutezile teolojisi konusunda beklenmedik birer hazine olma niteliklerini muhafaza etmektedirler. Ayrıca Freie Universitat Berlin'den Sabine Schmidtke'nin öncülük ettiği İslami Dünyanın Zihniyet Tarihi araştırma birimi de 2011'den beri bunları dinamik bir biçimde incelemekte ve yayımlamaktadırlar.

6. Bölüm

Firkovich derlemeleri, aynı zamanda, Abbasiler döneminde Yahudi felsefesinin yeniden canlanması ve rabbinik söylemin akılcı karşıtları olan Karayitler konusunda yeni bilgiler sunan en temel kaynaklardan biridir. Halifelik içinde yaşayan pek çok Hıristiyan filozofun durumunda olduğu gibi bu iki akım da Mutezile teolojisinden bir hayli etkilenmişti. Onuncu yüzyılda Bağdat'ta Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslam'ın entelektüel temsilcileri arasında ciddi karşılıklı etkileşimler söz konusuydu. Bir süreklilik içerisinde gün ışığına çıkmakta olan yeni malzemeleri ve âlimlerin kendi farklılıklarını tartıştıkları toplantılar üzerine çeşitli kaynaklardaki değerlendirmeleri bir araya getirmek yoluyla, Avrasya'nın entelektüel tarihindeki bu biricik müsamahalı ve iyi bilgilendirilmiş uğrağın çok daha güçlü bir resmini oluşturmak mümkün olabilecektir.

Birinci Binyılın yorum kültürleri konusunda 5. Bölümde ve 6. Bölümde yaptığım paralel ve bir parça da karşılaştırmalı değerlendirme, bu geleneklerin ilişkileri (özellikle de rabbinik ve Müslüman akımların) ve vahyin olduğu kadar aklın da rolü konusunda birtakım soruların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Birinci Binyılın tektanrıcılığın tarihindeki bir dönemselleştirmeden fazlası olduğunu vurgulamak için felsefeye ve hukuka özel bir ağırlık verdim. Son derece önemli olarak,

hukuksal akım biriciktir, çünkü Justinianus zamanında bir ayrıntılı bir yasa yazımını üretmiştir: *Corpus iuris civilis*. Ne felsefe okullarından ne de Talmudculardan, Hıristiyan "babalardan" ve kelmacıardan bu kadar herkesi kapsayan, sistematik ve tamamen otoriter (ya da görüşünüze bağılı olarak yok edici¹) bir şey gelişmemiştir. Bu olgu, böylesine geniş erimli entelektüel sentezler tarafından varsayılan politik, organizasyonel ve ekonomik destek hususunda açık ve temel bir noktaya işaret etmektedir. İmparatorluğun desteğine ve ilgisine gereksinim vardı – hem Hıristiyanlık hem de İslam en azından belirli uğraklarda bundan yoksun kalmışlardır. Fakat bir konsensüs de olmak zorundaydı. Bu, yakalanması, dinsel alanda hukuksal alanda olduğundan çok daha zor bir şeydi. Başka bir ifadeyle, bir dönemselleştirme ilk evvela kavramlara dayalı olarak geliştirilmelidir, elbette bu kavramlar yeterince anlamlı ve önemliyse; fakat anlatsal bir tarih iktidar etkenini de devreye sokmalı ve iktidarın fikirlerin propagandasını nasıl yaptığı kadar bunları nasıl oluşturduğu sorusunu da sormalıdır. Ve Yahudilik ile geç dönem Yunan felsefesinin durumunda olduğu gibi, sorgulanmakta olan bir geleneği oluşturmaya adanmış merkezi bir otoritenin yokluğunda diğer elitlerini örneğin yerel, toplumsal elitlerin oynadığı rol ne olmuş olabilir? Bunlar, şimdilerde üzerinde çalıştığım Birinci Binyılın anlatsal tarihinde zorunlulukla kendilerine temas edeceğim sorular olarak duruyorlar.

Gelecekteki çalışmalara ilişkin bu kısa notları sona erdirmek için: Bunlar ve bunların ortaya çıkardığı kitap, Avrupalı ve Kuzey Amerikalı İslam araştırmaları geleneklerine çok şey borçludur – doğrusu burada tartışılan her şeyi onlara borçluyum. Fakat geleneğin tikelliği İslam söz konusu olduğunda özellikle apaçıktır, çünkü bu konuda İslam dünyasında paralel bir gelenek daha söz konusudur. Batılı araştırmacıların bu

¹ Bkz. Y. Congar, "Du bon usage de Denzinger," aynı yazar, *Situation et taches presentes de la theologie* (Paris, 1967) içinde, s.s. 111–133.

geleneğe yönelik ilgi ve dikkatleri nadiren geniş ölçeklidir; buna karşılık “Müslüman” dillerdeki Müslüman araştırmacıları da bu geleneğin Batılı emsallerini ya da izlerini kuşkuyla reddetmektedir – bu konuda bkz. Jacob Lassner, *Jews, Christians, and the abode of Islam: Modern scholarship, medieval realities* (2012) [*Yahudiler, Hıristiyanlar ve İslam’ın Meskeni: Modern Araştırmacılık, Orta Çağ’ın Gerçekleri*]. Bu, Müslüman geleneğin ister pozitif bir biçimde olsun, isterse de tepkisel nitelikli olsun, Batı’nın daha genel sekülerizminden, rasyonalizminden vs. ciddi bir biçimde etkilenmiş olduğunu reddetmek anlamına gelmiyor. Thomas Bauer’ın yakın dönemli ve derinlikli kitabı *Die Kultur der Ambiguität: Eine andere Geschichte des Islams* (2011), Müslüman köktenciliğin Kur’an’da ya da başka yerlerde yer alan ve geleneksel bakımdan kabul edilebilir nitelikte sayılan çokanlamlılıkları ya da belirsizlikleri, her bir pasajın tek bir anlamının olduğu fikri lehine reddetmesinin gerçekte evrenselleştirici ve hegemonik Batılı söyleme bir tepki durumunda oluşunu ve ayrıca bu tepkilerin yordamını ele almaktadır. Fakat Avrupa ve Kuzey Amerika’da çok okunan ve kendilerinden yararlanan yazarlar da aslında buralarda çalışan ve bu türlü bir düşünme biçimini özümsemiş ya da en azından kendilerini bu terimlerle ifade eden yazarlar durumdadırlar; ancak bir yandan da Arapça, Farsça, Türkçe yayımlanmış araştırmalar konusunda Müslüman olmayan meslektaşlarından çok daha derin bir aşinalığın sahibidirler. Böylesi araştırmacılar hiç olmadığı kadar çok ve muhtemelen, Batı araştırmacılığındaki küresel dönemeç tarafından önümüze getirilmiş olan geniş ufuklarla geleneksel ve çağdaş Müslüman düşüncesini birleştirmek yönündeki en güçlü umudumuzu da onlar teşkil etmektedirler.

DİZİN

- Abbasiler, 30, 175, 188, 204,
206, 333, 365
- Aetius, 225
- Ahameniş İmparatorluğu, 178
- Ahamenişler, 202, 203, 204
- Akiva (Rabbi), 288, 289
- Aksum, 131, 132, 186, 198
- Aleksandros (Afrodisyaslı),
224
- Amman, 52
- Andronikos (Rodoslu), 214
- Anglo-Saksonlar, 187
- Ansiklopedizm, 239, 337
- Antik Çağın Son Büyük
Savaşı, 175
- Antropomorfistler, 255
- Apofatik teoloji, 290
- Aquinas, Thomas, 45, 348
- arabesk, 66, 68, 70, 77
- Arabistan, 22, 38, 84, 131, 134,
142, 148, 158, 161, 171, 172,
184, 185, 193, 194, 196, 198,
200, 201, 205, 252, 349, 359,
362
- Aristoteles, 30, 31, 35, 38, 39,
45, 97, 107, 108, 110, 112,
114, 118, 166, 208, 209, 210,
211, 212, 213, 215, 216, 217,
218, 220, 221, 222, 224, 225,
226, 228, 229, 231, 234, 235,
236, 237, 238, 239, 241, 242,
243, 246, 248, 250, 251, 252,
255, 256, 257, 258, 259, 260,
261, 262, 263, 264, 267, 269,
270, 274, 290, 291, 294, 296,
309, 336, 341, 342, 344, 345,
346, 347, 352, 364
- Arsasid Hanedanı, 349
- Aşa-i Rabbani, 269
- Atatürk, Mustafa Kemal, 161
- Augustus (Roma imparatoru),
11, 20, 93, 121, 122, 124,
126, 128, 131, 136, 146, 147,
170, 184, 200, 210, 243, 246,
273, 276, 282, 299, 325, 326
- Avesta, 101, 109, 118, 272, 311,
329, 330, 331, 332, 333, 349
- Avrasya, 11, 20, 24, 38, 39, 64,
153, 158, 172, 176, 178, 179,
189, 191, 203, 205, 251, 339,
351, 356, 365
- Avrasya Eklemleri, 20, 176, 192,
203, 205, 351

- Aydınlanma, 35, 42, 48, 90,
348
- Babil Talmudu, 108, 110, 114,
168, 285, 287, 289, 291
- Bağdat, 33, 38, 39, 68, 94, 103,
121, 149, 153, 166, 168, 175,
189, 190, 198, 206, 208, 241,
242, 244, 246, 247, 248, 251,
258, 261, 263, 265, 268, 293,
297, 316, 319, 320, 322, 323,
337, 339, 341, 342, 344, 347,
353, 365
- Baronius, 47
- Basra, 39, 117, 194, 197, 337
- Batı Avrupa, 161, 187, 350, 364
- Batlamyus, 222, 248
- Bereketli Hilal, 121, 127, 137,
162, 166, 173, 177, 193, 194,
195, 198, 205, 206, 208, 247,
251, 252, 343, 353, 362
- Berlin İslam Müzesi, 52
- Birinci Analitikler*, 219, 229,
236, 246, 251, 261
- Birinci Binyıl, 11, 37, 39, 95,
100, 108, 110, 112, 114, 116,
137, 138, 143, 144, 145, 146,
148, 150, 154, 170, 188, 191,
208, 223, 242, 252, 267, 270,
292, 294, 308, 310, 312, 325,
326, 348, 350, 352, 354, 357,
364
- Biruni, 19, 20, 117, 327, 328,
334, 336, 352
- Boethius, 95, 110, 222, 228,
229, 230, 231, 234, 237, 239,
240, 335
- Boyarin, Daniel, 285, 289, 291,
292, 304
- Brahmanizm, 207
- Brown, Peter, 37, 41, 43, 44,
60, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84,
85, 86, 87, 89, 91, 94, 98,
100, 103, 151, 240, 271, 316,
319
- Budizm, 16, 207, 330
- Buhara, 190, 263, 264, 266, 316,
327
- Burckhardt, Jakob, 51, 55, 67
- Burgonyalılar, 187
- Bütün Sebeplerin Sebebinin
Kitabı*, 339
- Büyük İskender, 192
- Canterbury, 247
- Casaubon, 46, 47, 63
- Cassiodorus (senatör), 230
- Cebel Akra, 161
- Cicero, 45, 98, 215, 273, 275,
284
- Dağ Arenası, 176, 178, 185,
191, 192, 193, 195, 197, 199,
200, 202, 203, 205, 206, 207,
252
- Denkard*, 115, 331, 332, 333,
335
- Die Zeit Constantins des
Grossen*, 51
- Dionisos, 225
- Doğu Roma İmparatorluğu,
29, 190, 245, 350
- Dünyanın Sonsuzluğu Üzerine
– Aristoteles'e Karşı*, 221
- Ebu Bişr Matta, 342
- Ebu Hanife, 115, 318
- Ebu Kurrah, 114, 250, 251,
254, 256, 307, 343
- Ebu Ömer, 341, 346
- Ebu Ömer Ahmed bin
Muhammed, 341

- Ecclesiasticus*, 224
Edessali Jacob, 112, 138, 235,
237, 242
Efesli John, 130, 185, 186, 187
Elagabalus, 207
El-Cahiz, 249
Elias bar Shenaya, 116, 137,
194, 251
Emeviler, 29, 38, 52, 69, 80, 81,
83, 84, 101, 133, 134, 139,
172, 178, 188, 204, 206, 208,
245, 246, 252, 255, 283, 306,
313, 317, 357, 361
Encyclopaedia Iranica, 184
Erasmus, 46
Ermeniler, 183, 201
Ermenistan, 62, 70, 96, 183,
184, 185, 200, 201, 202, 231,
236, 239, 240, 247
Eski Ahit, 49, 108, 124, 130,
193, 271, 286, 289, 292, 294,
297, 300, 307
Eşariler, 267
Etiyopya, 131, 169, 176, 184,
186, 194, 200, 201
Eunomius (Kapedokyalı), 225,
227
Evoen Üzerine, 238
Farabi, 99, 116, 190, 208, 236,
243, 246, 248, 249, 251, 261,
262, 263, 265, 316, 324, 336,
337, 342, 346
Fatımiler, 175, 189
Ficino, Marsilio, 45
Filistin Talmudu, 168, 285, 291
Firdevsi, 117, 328, 333, 334,
335, 352
Franklar, 187
Galen, 209, 233, 236, 244, 245,
248, 249, 276
Gasaniler, 52
Gazali, 118, 267, 347, 352
Gibbon, Edward, 21, 22, 23,
24, 25, 26, 28, 30, 32, 34, 36,
37, 42, 46, 47, 48, 49, 51, 96,
99, 100, 157, 158, 160, 175,
177, 189, 195, 217, 229, 269,
272, 348, 354, 360, 361
Girit, 162, 168
Gnostisizm, 49
Gregory Bar Hebraeus, 130,
348
Gürcüler, 183
Hadrianus (imparator), 32,
161, 275, 276, 279
Halep, 190, 205
Halifelik, 29, 101, 102, 142,
168, 172, 175, 178, 189, 203,
283, 310, 365
Harran, 193, 208, 228, 246, 250,
251
Harun Reşit, 81, 256, 283
Hatay, 161
Hazar Denizi, 190, 196
Hermes Trismegistus
(*Hermetica*), 46
Hipokrat, 244, 248
Hippolu Augustinus, 165, 220
Horasan, 179, 189, 263, 265,
316, 334, 357
Hz. Muhammed, 1, 2, 3, 11,
15, 16, 20, 28, 31, 33, 48, 49,
74, 80, 87, 101, 113, 120,
131, 132, 133, 134, 138, 140,
141, 147, 148, 155, 187, 195,
256, 293, 313, 322, 325, 348,
360, 362, 364

- I. Dara, 178
 I. Darius, 203
 I. Keyhüsrev, 160, 201, 234, 331
 I. Şahpur, 179, 207
 I. Timothy (Patriyark), 256
 II. Constans (imparator), 175
 II. Juba (Moritanya kralı), 200
 II. Keyhüsrev, 29, 178, 201
 II. Mehmet (Fatih sultan), 23
 II. Ömer (Emevi halifesi), 246
 II. Wilhelm (Kaiser), 52
 III. Gordian, 174
 III. Leo, 280
 III. Yezdigirt (Sasani hükümdarı), 175
 Isidore (Sevillalı), 230
 İbn Abdülhakim, 321
 İbn Deysan, 207
 İbn Havkal, 194, 251
 İbn Hurdazbih, 194
 İbn Mukaffa, 114, 255
 İbn Münecim, 341
 İbn Sina, 11, 20, 31, 38, 116, 147, 168, 190, 224, 253, 261, 263, 264, 265, 266, 324, 326, 327, 334, 336, 337, 344, 346, 347, 351, 352, 357
 İhvan-ı Safa, 39, 117, 337, 339, 344
 İkinci Analitikler, 219, 229, 261
 İlyada, 334
 İran Körfezi, 158, 161, 177, 185, 193, 196, 197, 199, 207
 İsağoge, 219
 İskenderiye, 30, 31, 38, 57, 59, 70, 101, 110, 112, 116, 161, 166, 169, 185, 198, 207, 208, 220, 222, 223, 224, 228, 230, 233, 234, 237, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 250, 251, 256, 261, 263, 264, 265, 270, 272, 297, 301, 304, 316, 336, 344
 İskenderun, 161
 İskitler, 183
 İslam, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 48, 50, 52, 54, 56, 60, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 83, 84, 88, 90, 94, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 115, 117, 118, 120, 130, 132, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 151, 152, 154, 155, 157, 162, 164, 167, 168, 169, 172, 175, 179, 187, 188, 190, 191, 198, 199, 206, 210, 212, 228, 232, 240, 242, 243, 244, 249, 251, 252, 253, 256, 258, 259, 262, 264, 267, 268, 270, 272, 276, 282, 290, 292, 297, 299, 307, 308, 310, 312, 313, 315, 316, 318, 319, 320, 323, 324, 325, 327, 328, 333, 334, 339, 342, 344, 345, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366
 İspanya Emevileri, 204
 İznik Konsülü, 225, 306
 John Philoponus, 112, 220, 221, 346
 Justinianus (imparator), 30, 31, 32, 39, 50, 56, 68, 81, 95, 101, 107, 110, 160, 174, 175,

- 185, 201, 223, 228, 272, 273,
274, 278, 279, 280, 282, 283,
285, 286, 289, 301, 303, 306,
356, 366
- Justinianus Kanunları*, 32
- K'nikkon*, 232
- Kahire, 66, 131, 153, 169, 189,
198, 212, 249, 342
- Kalkedon Konsülü, 50, 174,
185, 305
- Kambises, 203
- Karait Yahudileri, 337
- Karolenj Rönesansı, 351
- Kategoriler*, 212, 219, 220, 223,
225, 227, 229, 231, 236, 238,
250, 255, 294
- kalam, 65, 251, 254, 259, 266,
267
- Kelamcılar, 253
- Kells Kitabı, 77
- Kilise Tarihi*, 125, 129, 130, 185,
299, 300, 302
- Kindi, 114, 212, 252, 258, 259,
260, 261, 262, 265, 296, 324,
336, 337, 341, 344, 346
- Kiros, 203
- Kitab-ı Mukaddes, 39, 49, 95,
97, 139, 290, 292, 295, 302,
312, 340
- Konstantin (imparator), 44,
45, 51, 55, 57, 100, 101, 111,
119, 121, 122, 123, 125, 127,
129, 148, 165, 166, 184, 211,
276, 277, 278, 303, 313
- Konstantinopolis, 28, 30, 45,
46, 58, 62, 70, 80, 96, 112,
153, 161, 166, 173, 174, 184,
185, 188, 190, 199, 222, 235,
243, 247, 277, 290, 300, 305,
354, 363
- Konstantinopolis Konsülü,
305
- Kubbe'üs Sahra, 255
- Kudüs, 29, 108, 110, 169, 184,
255, 285, 294, 325, 340, 355
- Kudüs Talmudu, 285
- Kur'an, 15, 17, 18, 23, 24, 29,
39, 44, 72, 80, 88, 90, 95,
102, 104, 113, 115, 117, 120,
134, 140, 169, 187, 190, 223,
228, 241, 252, 253, 254, 255,
256, 257, 259, 262, 267, 272,
276, 283, 292, 293, 298, 306,
307, 310, 312, 314, 316, 317,
320, 322, 323, 327, 331, 336,
338, 339, 340, 346, 347, 359,
360, 364, 367
- Kurşunlutepe Köyü, 214
- Kurtuba, 190, 251
- Kusayr Amra, 52
- Kustâ ibn Lukâ, 341
- Küçük Asya, 57, 62, 165, 176,
178, 182, 184, 185, 198
- Lombardlar, 85, 230
- Lübnan, 159, 160, 161, 194
- Mabbuglu Philoksenus, 232
- Maimonides, 162, 168, 243,
297, 308, 347
- Mani, 102, 106, 109, 207, 310,
311, 328, 331
- Maniheizm, 102, 117, 118, 165,
192, 328, 329, 330, 332
- Marsilya, 161, 281
- Maurice (imparator), 28, 77,
174
- Mazdek, 331

- Mazdeki, 118, 182, 328, 330, 332
- Melikşah (Selçuklu sultanı), 160, 161
- Memun (halife), 115, 208, 245, 246, 251, 255, 257, 258, 320, 342
- Merv, 208, 246
- Mesudi (tarihçi), 167, 173, 189, 208, 246, 249, 250
- Metafizik*, 216, 220, 256, 257, 262, 263, 265, 346
- Mevdudi (tarihçi), 189
- Mısır'ın Fethi*, 321
- Millar, Fergus, 43, 44, 75, 142, 304
- Mişna, 108, 285, 287, 288, 292, 333
- Mitraizm, 192
- Momigliano, Arnaldo, 25, 33, 36, 43, 44, 47, 74, 82, 86, 119, 120, 130, 136, 145
- Moritanya, 200
- Mşatta Sarayı, 29, 52
- Muaviye (halife), 133, 206
- Mutezile, 17, 115, 255, 257, 259, 267, 283, 295, 296, 315, 337, 365
- Nil Vadisi, 195, 198, 200
- Ninovalı Isaac, 290
- Novel 146*, 286
- Nusaybinli Efraim, 232
- Obolensky, Dimitri, 188, 363
- Odysseia*, 333
- Olympiodorus, 231
- Organon*, 211, 219, 221, 226, 229, 231, 232, 236, 258, 261, 290, 291, 342, 347, 364
- Origenes, 108, 112, 122, 126, 224, 235, 238, 241, 276, 301, 302, 303, 304, 306, 308
- Origenesçiler, 255
- Orta Avrupa, 161
- ortaklaşalık alanı, 58, 178, 179, 182, 183, 184, 188, 191, 206, 363
- Osmanlı Devleti, 191, 284, 353
- Ostrogotlar, 187
- Oxyrhynchus papirüsü, 52
- paganlık, 45
- Partlar, 172, 178
- Persli Paul, 220, 234, 242
- Philoponus, 166, 220, 221, 224, 262, 346
- Pirenne, Henri, 37, 73, 74, 75, 76, 168
- Piskopos Theophilus, 256
- Platon, 30, 38, 45, 96, 107, 110, 118, 163, 203, 209, 213, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 229, 237, 238, 239, 248, 260, 262, 263, 303, 308, 344, 345
- Plotinus, 108, 110, 114, 212, 214, 215, 216, 217, 259, 260
- Plutarkhos, 214
- Porfirius, 209, 214, 215, 216, 217, 219, 229, 236, 238, 262, 270
- Proclus, 46, 110, 114, 218, 219, 220, 237, 259
- Ps.-Dionysius, 110, 239
- Pumbedita, 291, 293, 296, 318
- Qenneshre manastırı, 235, 247
- Reform, 44, 47, 309
- Resulaynı Sergius, 112, 233, 237, 238, 242, 244, 251

- Riegl, Alois, 37, 54, 55, 56, 58,
59, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
69, 70, 71, 76, 80, 81, 83
Risaleler, 337, 338
Roma Cumhuriyeti, 349
Rönesans, 16, 20, 22, 28, 44, 45,
46, 47, 61, 96, 149, 239, 348,
351
Ruhun Erdemleri Üzerine, 251
Saffuriya, 318
Sahte Dionysius, 110, 226
Salamis Savaşı, 203
Sargon, 158, 161, 162, 205
Sarmatiler, 183
Sasani İmparatorluğu, 101,
176, 179, 187, 329, 360
Sasaniler, 30, 172, 173, 177,
179, 202, 204, 251, 330, 331,
363
Semerkant, 175
Sepandormoz ayının Ard
günü, 335
Severus Sebokht, 235
Shiraklı Ananias, 171, 231,
236, 239, 335
Simeon Beth-Arsham, 186
Sirakuza, 175
Sistan, 190
Sorabji, Richard, 31, 166, 212,
214, 217, 220, 270, 346
Stein, Ernst, 36, 78, 283
Strzygowski, Josef, 37, 54, 56,
58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
68, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 77,
78, 79, 81, 82, 83, 361
Sufilik, 118, 154, 338, 352
Suriye Çölü, 176
Sühreverdi, 333
sünnet, 267
Süryanice, 31, 98, 130, 137,
139, 165, 169, 199, 211, 228,
233, 234, 235, 238, 246, 251,
252, 275, 294, 297, 339, 362,
364
Syntagmation, 225
Şam, 121, 131, 175, 189, 190,
198, 206
Şamlı John, 112, 133, 245, 250,
306, 309
Şehname, 39, 117, 333
Taberi, 116, 117, 120, 121, 135,
139, 140, 210, 317, 321, 327,
333, 334
Talmud, 108, 183, 285, 286,
287, 288, 289, 290, 291, 292,
295, 311, 315, 332, 333
Tarih-i Taberi, 317, 321
terra incognita, 34
Tertullianus (teolog), 165, 225
Teslis, 18, 48, 256, 269, 279,
307, 308
Tevrat, 120, 284, 287, 288, 289,
291, 293, 296, 331, 342
Tiberias, 285
Tillemont, Le Nain de, 28, 47,
79
Timaeus, 222, 229, 345
Toros Dağları, 175, 194, 198
Türkiye, 161, 184, 185
Türkmenistan, 208, 246
Üç Sahtekar, 348
Valla, Lorenzo, 45
Vandallar, 187
Venedik, 161
VII. Gregory, 282
Vizigotlar, 187
Yahudilik, 18, 32, 39, 50, 101,
102, 104, 140, 147, 169, 212,

272, 276, 287, 288, 290, 297,
303, 304, 306, 332, 333, 345,
349, 364, 366
Yahya İbn Adiy, 342
Yavneh/Jamnia Konsülü, 316
Yecüc ve Mecüc, 195
Yeni Ahit, 121, 124, 140, 227,
272, 292, 294, 316

Yeni Akropolis Müzesi, 30
Yezdigirt (hükümdar), 335
Yunan Aristotelesçiliği, 250
Zagros Dağları, 176, 191, 202
Zerdüşt, 93, 101, 208, 310, 328,
330, 332
Zeus Kasios, 161